

Il feudalessem e ses svilup en il territori curretic

■ **Il domini politic e la pussanza militar pudevan vegnir exequids durant il temp medieval sulettain cun agid da la decentralisaziun e personalisaziun, essend la tecnica da comunicaziun anc relativamain pauc svilupada. In suveran (retg u prinzi) delegava perquai ina gronda part da sia pussanza signurila ad in circul da personas cumpetentas, numnadamain a la noblezza. Quella deva da sia vart succurs militar al signur feudal.** Per garantir il provediment alimentar dals schuldads professiunals engaschads da la noblezza, als cediva il signur terren e la suveranità sur la glieud domiciliada en quel. Quests bains vegnivan en princip infeudads mo per il temp da vita dals schuldads e sa numnavan perquai bains d'emprest u bains feudals. Tranter il signur feudal (masser) ed il vasal (um da suita) existiva ina relaziun da fidelitad personala (vasalitat) cun obligaziuns reciprocas: il signur garantiva protecciun e legitimitad, il vasal prestava servetschs da suita. Questa relaziun sa manifestava fin en las classas socialas aristocraticas pli bassas (aristocrazia bassa, aristocrazia pitschna, aristocrazia da chavaliers): ils vasals transmettevan ils feuds (u parts da quels), daventond qua tras da lur vart signurs feudals.

La totalitad da questas praticas vegn numnada sistem feudal u feudalessem. La noziun feudalessem cumpiglia pia las relaziuns socialas structuradas dal sistem feudal durant pliras epocas istoricas. La basa economic-sociala dal feudalessem era il domini lià al possess da terren (domini feudal) e la pussanza sur il purs che n'eran solitamain betg libers da persuna e che n'avevan betg il dretg da purtar armas. Els vegnivan protegids dals signurs che possedevan il fons, sin il qual els eran domiciliads. Ils purs eran da lur vart obligads da prestar lavurs personalas u da pagar tributs materials al signur feudal. En las funtaunas istoricas vegnan numnads feuds era ils fons surlaschads als purs per la cultivaziun. La perscrutaziun distingua dentant consequentamain tranter quests feuds purils (uschenumnads feuds fauss) ed ils feuds da noblezza. Il domini feudal era reservà a la noblezza combattanta.

Feudalisaziun

La Currezia dal temp medieval tempriv aveva adoptà suenter il declin da l'Imperi roman las structuradas socialas inerentas a las provinzas romanas. Quellas servivan a las classas dominantas indigenas, represchentadas dals Zaccons [Victorids], a mantegnair la pussanza. Questa famiglia evidentamain bainstanta aveva acquistà era la sedia episcopala a Cuira. Per l'Imperi ostrogotic respectivamain francon era la Currezia senza dubi in spazi periferic, dominà d'ina noblezza tempriva organisada en furma da clans. Il domini francon, introduci en la Rezia tras Carl il Grond (ca. 800), ha retardà mo tempormain il process da feudalisaziun. Era il regent francon aveva basegn d'ina suita (conts ed uestgts da lingua tudestga). Las donaziuns da possess imperial tras ils imperaturs ottons en il 9avel tschientaner

Act da vasalladi tranter il suveran (a dretga) ed in commember da la noblezza (a sanestra). (Frantscha).

han rinforzà il caracter feudal dal domini episcopal da Cuira.

Fluriziun dal feudalessem

Fin en il temp medieval tardiv ha l'uestg da Cuira legitimà sia pussanza tras sia posiziun sco prinzi imperial, quai vul dir cun renviar a privilegis imperialis ch'el aveva acquistà tras servetschs imperialis. Els servetschs feudals ils pli tipics per l'uestg eran quels prestads a la curt imperiala. L'uestg disponiva d'in stab da vasals da la noblezza auta e bassa (chastellans, vicedomini e mers/migiurs), als quals el delegava ses dretgs seculars en furma da feuds. Las famiglias da noblezza auta possedevan dentant en Rezia era bains ereditars respectivamain allodials (agens bains) ch'els obtegnevan per part da l'imperatur en furma da feuds imperialis (per exempel ils signurs de Vaz respectivamain lur successurs il contadi en il Partenz ed a Tavau). Sco l'uestg avevan era quels lur agens vasals da noblezza bassa e disponivan d'entradas reservadas a signurs feudals.

Crisa dal feudalessem

Tenor la litteratura pli veglia è il feudalessem sa svilupà en la Rezia dal temp medieval tardiv en moda dramatica ad in sistem «democratic». Els evenimentis suandants avevan inizià il declin dal feudalessem: las avugadias episcopalas avevan pers successivamain lur caracter vasallic ed eran daventadas veritabels uffizis; ils signurs seculars recrutavan ussa lur ministars (mastrals) oravant tut tranter ils purs ed avevan pers per part la controlla sur quels. Els uestgts e signurs avevan cumenzà a cooperar cun ils vischinadis per sa far valair meglier en faidas e per consolidar la pasch; tgi che mantegnava la pasch procurava numnadamain per urden e segirtad da dretg – duas funcziuns genuinas dals signurs.

La Federaziun da la Chasa da Dieu cumina a Cuira (pli tard Lia da la Chadé) e la Lia Sura (Lia Grischa) èn naschidas en quest connex. Els vischinadis n'èn dentant betg resultats dal feudalessem superà: els servivan oriundamain a controllar la populaziun rurala en l'interess dals signurs feudals; els eran districts giudizials, unitads da curts, quai vul dir unitads amministrativas signurilas (sut domini feudal). La concurrenza tranter ils signurs feudals ha dentant permess als vischinadis da sa constituir sco corporaziuns collectivs autonomas entaifer las Lias. Cun dar in a l'auter succurs militar e garantir la pasch, avevan ils vischinadis surpiglià incumbensas signurilas respectivamain funcziuns statalas temprivas. Era sche questa statalitat era l'emprim fragila e fragmentara, è ella tuttina sa svilupada ordaifer l'urden feudal.

Alura è il domini feudal sa schlià: ils purs han obtegnì adina dapli dretgs da disponer da lur bains d'emprest ch'èn daventads feuds ereditars. Els tributs monetars nominals fixes èn vegnids sutmess ad ina svalitaziun reala. Els tschains èn vegnids remplazzads tras pauschalas (a la sava dal temp modern) u èn simplamain vegnids abolids respectivamain refusads (en connex cun la reformaziun); il medem vala per las dieschmas, in tribut ecclesiastic feudal che vegniva savens era incassà da nobels seculars.

Survivenza dal feudalessem

Il domini feudal è vegni remplazzà tras in chapitalissem agrar ch'ha inizià in martgà dal terren ed, a basa da quel, in martgà da credit rural. Quai signifitgava per vasts circuls da personas in economia da debits ch'ha manà da sia vart a novas dependenzas. Da quest svilup han profità ils purs ils pli bainstants e la noblezza bassa che possedeava terren. Questas duas gruppas èn daventadas la nova classa politica dominanta en il Grischun suenter l'aboliziun da la noblezza auta vers la fin dal 15avel tschientaner. Ella è sa cunfinada adina dapli vers il pievel cumin, ha svilupà ina cultura da represchentaziun tut speziala ed imità furmas da viver aristocraticas. En quel senn pudess ins pretendar ch'els novs signurs sajan stads ils ertavels da la veglia noblezza auta e ch'il Grischun haja vivì ina renaschientscha dal feudalessem a partir dal 16avel tschientaner. Ins po refutar questa presumziun en dus regards: 1. Las structuradas feudals dal temp modern tempriv na sa legitimavan – cuntrari a quellas dal temp medieval – betg pli tras il sistem feudal da relaziuns da fidelitad visavi in signur (retg, imperatur); ils novs signurs represchentavan, almain per part, ils vischinadis e cumins. 2. L'um cumin (pur, burgais) era savens economicamain dischavantagià u perfin dependent en il Grischun dal

temp modern tempriv, el n'era dentant betg ina persuna nunlibra; el aveva obtegnì respectivamain mantegnì il dretg da purtar armas e demonstrava quel qua e là en acziun da protesta ed en dretgiras nauschas cunter «die grossen Hansen», vul dir cunter ils magnats surpussants; el era in actur politic integrà en il process politic.

Florian Hitz

Feud

Il term feud deriva dal pled latin *feudum* che va da sia vart enavos sin il vegl tudestg * *fihu* (Vieh, vul dir bains movibels prezios). Infeudads vegnivan terrens e dretgs, sco per exempel il dretg da duana, ils dretgs dad ir a chatscha ed a pestgar, da vender sal, da batter munaidas, da construir citads u da tegnair fiera. En il temp medieval tempriv vegnivan accordads ils feuds a members da l'auta noblezza, dapi il temp autmedieval era a ministerials ed a burgais. La significaziun medievals dal pled tudestg *lehen* (latin *beneficium*) na cumpiglia perquai betg mo il feud vasallic aristocratic (tudestg *Lehen*), mabain era il feud «fauss» (tudestg *Leihe*), in emprest a retschaviders cumins (burgais/citads e purs libers). Era uestgts (quels da Cuira) ed avats (quels da Mustér e da Faveras) vegnivan investids cun feuds, contribuind a la furmaziun dal stadi.

Il feud temporar era limità en il temp e turnava alura al signur feudal (masser) che pudeva puspè disponer libramain da quel (salvar u reinfedar). Il feud ereditar percenter vegniva transferì dal bab al figl. En il decurs dal temp medieval ha il feud ereditar remplazzà quel temporar, privond qua tras il signur feudal da sia pussanza. Tals feuds giudevan per exempel ils Gualsers per in tschains-fier. In vasal nobel pudeva ceder ses feuds u parts da quels sco feud posteriur (tudestg *Afterlehen*, *Nachlehen*). Il benefizi che l'infeudà (vasal) pudeva dar libramain en ierta a sia figlialanza (per exempel en il cas dals Libers da Lags e da Schons) vegniva numnà bain allodial.

L'act da surdada dal feud cumpigliava l'omagi (obligaziun da servir ed obedir demussada dal vasal nobel envers il signur feudal/masser en ina cerimonia speziala), l'engirament e l'investitura (surdada dal feud). Las obligaziuns feudals cumpigliavan servetschs d'onur e da cussegliaziun a la curt, servetschs militars e servetschs da guardia dal chastè da la vart dal vasal e la garanzia dal possess feudal e da l'assistenza da la vart dal signur. La ruptura da la fai (felonia) aveva per consequenza la privaziun dal feud tras la dretgira da feud.

Bernard Andenmatten

Regaglias

Term che deriva dal latin iura *regalia*, vul dir ils dretgs suprims, il possess ed ils

bains da la curuna che furman la basa dal domini roial. A las regaglias magiuras appartegnan la legislaziun e la giurisdicziun suprema, la concessiun da privilegis, la stipulaziun d'alleanzas e l'execuziun da la controlla suprema, a las minuras la chatscha e la pestga, las fieras, las minieras e salinas, ils dazis, il batter munaidas, il dretg municipal, las taglias e la polizia. Cun exequir la suveranità territoriala (civila) en num da l'Imperi german èn daventads l'uestg da Cuira e l'avat da Mustér vasals e prinzis imperialis en il temp autmedieval. Da quel temp ed en il temp medieval tardiv è la plipart da las regaglias ida tras cessiun u usurpaziun en ils mauns dals signurs feudals e da las citads. En il Grischun han ils «cumins e cussegls» da la Republica da las Trais Lias surpiglià quellas a partir dal 16avel tschientaner.

Adolf Collenberg

Dieschma

Consegna da la dieschavla part dal retgav d'in terren u d'ina economia. En il temp medieval stueva la dieschma vegnir pajada per regla a la baselgia, alura han surpiglià successivamain era ils signurs feudals seculars quest tribut. L'onn 825 ha l'imperatur Ludwig il Pietus confermà a l'uestg da Cuira il dretg da disponer da las dieschmas en la Currezia. L'«Urbari curretic dals bains imperialis» (ca. 840) cumpiglia numerusas culegnas obligadas da pagar dieschmas a lur baselgias. Fin il 1200 èn attestadas dieschmas en il Grischun en furma da granezza, panitscha, ravas, chastognas, tschuts e vadels. Tals tributs vegnivan incassads era per novs areals runcads en gauds e muntognas. La reformaziun ha promovì l'exemziun u la reducziun da las dieschmas. Il 1525 ha la citad da Cuira scumandà ils tributs en furma da dieschmas. Els Artitgels da Glion dal 1526 han approvà legalmain l'exemziun, la reducziun u la transfurmaziun da dieschmas en tut ils territoris da las Trais Lias. La dieschma gronda, pajada en furma da graun e vin, è vegnida reducida ad in quindeschavel. Bleras dieschmas èn dentant sa mantegnidas. Il 1800 ha il Cussegl grond decretà che las dieschmas possian vegnir cumpradas ora per ina valor ventg giadas pli gronda. Pir ina lescha dal 1874 ha prescrit l'aboliziun obligatorica da tut las dieschmas ch'han stui vegnir cumpradas ora u transfurmadas en in debit da chapital cun servituts fin il 1. da schaner 1880. Il term dieschma cumpara en divers toponims, per exempel en Val Dischmà (Tavau) e Sut Dieschmas (Morissen).

Martin Bundi

Manaida

Term che designescha in servetsch da transport cun la manadira (term parentà), exercitad en il temp curretic. Il pled deriva dal latin *minare*, rumantsch *chatschar*, e signifitgava oriundamain in transport che stueva vegnir prestà cun la manadira en servetsch dals suverans. En ils urbaris da la diocesa e dal chapel catedral da Cuira dal 13avel tschientaner cumpara la manaida sco term per prestaziuns cumpensatoricas, il pli savens sco tribut en furma da tocs charn (carnes). Tals tributs vegnivan incassads da migiurias ad Eigias, Zezras, Cuira, Maladers, Malix, Sagogn, Val, Roten, Almen, Scharons, Dalin, Riom, Beiva e Tuer. La manaida cumpigliava probablmain era il mantegniment da las vias da colliaziun e da las vias da transit alpinas. Els suverans da lur vart garantivan la segirtad dal traffic commercial.

Martin Bundi

Ils purs pagan tribut al signur feudal. Entagl en lain dal 15avel tschientaner. (Austria).

Lexicon Istoric Reti

Il LIR cumpiglia bundant 3100 atgels (geografics, tematics, artitgel famiglias e biografias) davart l'istor grischuna/retica e la Rumantsch Editura: Fundaziun Lexicon Isto Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.